

MICHAEL IGNATIEFF

Despre consolare

Cum să-ți găsești
alinarea în vremuri
întunecate

Traducere din limba engleză de Cezar Petrilă

TREI

Editori:
Silviu Dragomir
Vasile Dem. Zamfirescu

Director editorial:
Magdalena Mărculescu

Redactare:
Carmen Eberhat

Design și ilustrație copertă:
©Katie Tooke, Picador Art Department

Director producție:
Cristian Claudiu Coban

Dtp:
Mirela Voicu

Corectură:
Oana Apostolescu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
IGNATIEFF, MICHAEL

Despre consolare : cum să-ți găsești alinarea în vremuri întunecate / Michael Ignatieff ; trad. din lb. engleză de Cezar Petrilă. - București : Editura Trei, 2022
Conține bibliografie
Index
ISBN 978-606-40-1455-9

I. Petrilă, Cezar (trad.)

159.9

Titlul original: On Consolation
Autor: Michael Ignatieff

Copyright © 2021 by Michael Ignatieff
by arrangement with Westwood Creative Artists, Ltd.

Copyright © Editura Trei, 2022
pentru prezenta ediție

O.P. 16, Ghișeu 1, C.P. 0490, București
Tel.: +4 021 300 60 90 ; Fax: +4 0372 25 20 20
e-mail: comenzi@edituratrei.ro
www.edituratrei.ro

ISBN: 978-606-40-1455-9

Cuprins

<i>Prefață</i>	9
Introducere. După paradis	15
1. Vocea din vârtejul de vânt	
<i>Cartea lui Iov și Cartea Psalmilor</i>	24
2. Așteptându-l pe Mesia	
<i>Epistolele lui Pavel</i>	43
3. Lacrimile lui Cicero	
Scrisori despre moartea fiicei sale	62
4. Înfruntându-i pe barbari	
<i>Meditațiile lui Marcus Aurelius</i>	81
5. Consolările filosofiei	
Boethius și Dante	99
6. Reprezentarea timpului	
El Greco, <i>Înmormântarea contelui de Orgaz</i>	119
7. Înțelepciunea corpului	
Ultimele eseuri ale lui Michel de Montaigne	127
8. Scrisoarea netrimisă	
David Hume, <i>Viața mea</i>	144
9. Consolarea istoriei	
Condorcet, <i>Schiță pentru un tablou istoric al progreselor minții omenești</i>	158
10. Sensibilitatea unei orânduiri lipsite de inimă	
Karl Marx și <i>Manifestul Partidului Comunist</i>	177
11. Război și consolare	
Al doilea discurs inaugural al lui Abraham Lincoln.....	198

12. Căntece pentru moartea copiilor	
<i>Kindertotenlieder</i> , de Gustav Mahler	215
13. Vocația	
Max Weber și <i>Etica protestantă</i>	233
14. Consolările martorului	
Anna Ahmatova, Primo Levi și Miklós Radnóti.....	251
15. A trăi în afara harului	
Albert Camus, <i>Ciuma</i>	268
16. Trăind în adevăr	
Václav Havel, <i>Scrisori către Olga</i>	290
17. Moartea cea bună	
Cicely Saunders și mișcarea hospice	306
<i>Epilog</i>	321
<i>Note și recomandări bibliografice</i>	329
<i>Index</i>	343

Prefață

Această carte își are originea într-o invitație mai puțin obișnuită. În 2017 am fost rugat să vorbesc despre justiție și politică în *Cartea Psalmilor*, la un festival coral ce se desfășura la Utrecht, unde patru coruri urmau să cânte aranjamente din toți cei 150 de psalmi. Prelegerea mea trebuia să aibă loc într-o pauză dintre spectacole. În afară de ceea ce știe aproape toată lumea — „Domnul este păstorul meu” și „Chiar dacă umblu prin valea umbrei morții” —, nu cunoșteam prea multe despre *Cartea Psalmilor*, dar am acceptat, spunându-mi că am timp să învăț. Și i-am studiat o vară întreagă, după versiunea King James a Bibliei, am citit traducerile lui Robert Alter din ebraică și am ținut prelegerea. După aceea, eu și soția mea, Zsuzsanna, am rămas în public, o sâmbătă și o duminică, să ascultăm corurile, în timp ce cuvintele psalmilor erau proiectate deasupra scenei, în olandeză și în engleză. Muzica a fost frumoasă, cuvintele au fost răsunătoare, iar experiența a avut un efect cathartic pe care de atunci tot încerc să-l înțeleg. Am mers să țin o prelegere despre justiție și politică, dar am descoperit consolare — în cuvinte, în muzică și în lacrimile de apreciere ale audienței.

Așa a început proiectul: cu încercarea de a înțelege impactul psalmilor asupra mea și a celorlalți aflați în sala de concerte din Utrecht. Cum a reușit străvechiul limbaj

religios să exercite o asemenea vrajă asupra noastră și, mai ales, asupra unui necredincios ca mine? Și ce însemna, mai exact, să fii consolată?

Pe măsură ce am continuat acest proiect pe parcursul următorilor patru ani, a devenit mai captivant, dar și mai dificil. Simțeam că înaintez anevoie împotriva curențului, lucrând la un subiect ce-i tulbura pe mulți dintre prietenii și colegii mei, care mă întrebau adesea: De ce consolare? De ce acum?

Pentru ca, în martie 2020, COVID-19 să ne trimită pe toți în izolări periodice pentru un an sau mai mult. În universul online care a devenit lumea noastră globală obișnuită, a izbucnit o adevărată explozie de încercări de a oferi consolare, de a da sens sentimentelor noastre împărtășite de dezorientare, frică, singurătate și durere crudă, pe măsură ce bilanțul morților creștea de la abia credibil la acceptat în tăcere. Artiști, scriitori, cântăreți, muzicieni și gânditori au căutat să evidențieze clipa și să aducă mângâiere celor din jur. Eu și Zsuzsanna, de exemplu, ne-am alăturat altor mii de oameni, online, pentru a asculta o orchestră din Rotterdam care, neputând să se adune într-o sală, a interpretat *Odă bucuriei* de Beethoven pe Zoom, muzicienii, aflați fiecare la casele lor, sincronizându-se prin căști. Un pianist, Igor Levit, a cântat în fiecare seară sonate de Beethoven, din camera sa din Berlin; Simon Rattle a acompaniat-o pe Magdalena Kožená în timp ce cânta lieduri de Brahms; poeți au citit poeme de consolare din dormitoarele lor; diverși oameni au citit cu glas tare din exemplarele pe care le aveau din *Ciuma*, de Camus, sau din *Jurnal din anul ciumei* al lui Defoe; rapperii făceau rap; soliștii cântau; intelectualii declamau.

Această efuziune mi-a confirmat impulsul ce m-a determinat să cer sfatul unor mari personalități care au trăit vremuri mai întunecate decât ale noastre și care și-au găsit consolare în opere de artă, filosofie și religie. Lucrările lor există în continuare pentru a ne ajuta în momente de restriște, pentru a-și îndeplini încă o dată vechea lor misiune.

Această carte nu este rezultatul unor dureri particulare, însă rămâne un proiect profund personal. Forma pe care a luat-o — portrete ale unor bărbați și femei din istorie, ale unor personalități care se străduiesc să găsească consolare — pune un accent deosebit pe modul în care ideile și semnificațiile se plăsmuiesc în creuzetul unor experiențe deopotrivă singulare și universale prin semnificația lor.

Despre consolare este o întoarcere la activitatea pe care am desfășurat-o ca istoric al ideilor în *The Needs of Strangers*, în 1984. Felul meu de a-i înțelege pe Hume, Condorcet și Marx, care apar în această carte, s-a format în timpul petrecut la King's College (Cambridge), între 1978 și 1984, în calitate de codirector al unui proiect despre istoria economiei politice clasice. Filosoful Bernard Williams era rectorul colegiului în perioada respectivă; Gareth Stedman Jones și John Dunn erau inspirațiile călăuzitoare ale proiectului; iar codirectorul meu era inegalabilul savant István Hont, a cărui moarte în 2013, la 65 de ani, este o pierdere pentru toți cei care l-au întâlnit.

În cei doisprezece ani în care l-am cunoscut pe Isaiah Berlin și am lucrat la biografia lui, nu am discutat niciodată cu el despre consolare, deoarece era unul dintre acei oameni de un optimism și o energie de nestăvilit,

care par să nu aibă nevoie de nimic. Însă felul meu de a o înțelege pe Anna Ahmatova, care se consola cu speranța că poezia ei avea să constituie o mărturie nepieritoare a terorii lui Stalin, a fost modelat de amintirile lui Berlin legate de întâlnirea cu ea la Leningrad, în 1945.

Pe măsură ce scriam această carte, am devenit tot mai îndatorat tradițiilor de erudiție care au făcut posibilă activitatea mea. Faptul că avem unele dintre aceste texte — *Cartea lui Iov*, *Cartea Psalmilor*, *Epistolele lui Pavel*, *Meditațiile* lui Marcus Aurelius (*Gânduri către sine însuși*), scrisorile lui Cicero, de exemplu — este o dovadă a loialității, de-a lungul multor secole, a unor cărturari, copişti, scribi şi traducători anonimi care le-au salvat de şoareci, foc, ciumă şi de indiferenţa oamenilor. Contemporanii mei sunt moştenitori fideli ai acestor tradiţii. Aici aş dori să le mulţumesc anumitor persoane care m-au ajutat pe măsură ce proiectul a prins contur. Yoeri Albrecht a lansat invitaţia originală de a susţine prelegerea la festivalul de la Utrecht. Îi sunt recunoscător lui Robert Alter pentru minunata sa traducere a Bibliei ebraice şi pentru felul în care a interpretat *Cartea lui Iov* şi *Psalmii*, ca opere literare; lui Nicholas Wright, pentru receptarea lui Pavel şi pentru criticile sale tranşante la adresa interpretărilor mele; lui Christian Brouwer, pentru lucrarea sa despre Boethius; lui Arthur Applbaum, pentru că mi-a împărtăşit cunoştinţele sale de ebraică şi pentru scrierea lui despre Montaigne; lui Moshe Halbertal, pentru că mi-a împărtăşit viziunea sa despre Iov şi pentru eseul „Job, the Mourner”; lui Leon Wieseltier, pentru pertinentele sugestii editoriale făcute pe tot parcursul realizării acestui volum; lui Sarah Schroth, pentru studiul ei despre El Greco, publicat acum mai bine

de patruzeci de ani; lui Emma Rothschild, pentru cunoștințele sale despre Condorcet; lui Gareth Stedman Jones, pentru biografia despre Marx; lui Adam Gopnik, pentru lucrarea sa despre Lincoln; muzicologului și dirijorului Leon Botstein, pentru cunoștințele sale despre Mahler; lui Karol Berger, pentru că mi-a împărtășit viziunea sa asupra lui Wagner și Nietzsche; Lisei Appignanesi, pentru anii de dialog despre Freud și multe alte probleme, serioase sau lipsite de importanță; lui Tim Crane, care și-a pus și el problema, împreună cu mine, dacă avem dreptul la consolări religioase când nu împărtășim o credință religioasă; lui János Kis, pentru gândurile sale despre relația dintre consolare și a fi împăcat cu soarta; Mariei Kronfeldner, pentru critica abordării mele în cazul „speranței” la Primo Levi; lui Carlo Ginzburg, pentru lectura atentă și critică a textului meu despre Primo Levi; lui Mark Lilla, pentru parcurgerea textului despre Camus; lui Michael Zantovsky, Jacques Rupnik și excelentului traducător al lui Havel, Paul Wilson, pentru prietenia lor și pentru că mi-au împărtășit percepția lor asupra lui Václav Havel; lui Győző Ferencz, pentru citirea și corectarea secțiunii dintr-un capitol dedicat poetului maghiar Miklós Radnóti; curato- rilor Muzeului Anna Ahmatova din Sankt-Petersburg, care mi-au împărtășit dragostea lor față de poetă și cunoștințele intime legate de cazarea ei în Palatul Șeremetiev; lui David Clark, care mi-a îmbogățit viziunea despre Cicely Saunders; și lui Tom Laqueur, pentru erudiția luminoasă reflectată în volumul *The Work of the Dead*. Toți acești învățați și prieteni mi-au împărtășit cunoștințele lor, însă nu au absolut nicio responsabilitate pentru ceea ce am făcut eu cu ele.

De asemenea, vreau să-i mulțumesc fratelui meu, Andrew, pe care îl preocupă rădăcinile familiei, din care și-a extras substanța și această carte.

Îi datorez mulțumiri speciale bibliotecarului-șef de la Central European University, Diane Geraci, și echipei sale, pentru ajutorul lor permanent.

Sunt recunoscător echipei redacționale pentru grija deosebită cu care s-a ocupat de manuscris: Jane Haxby, pentru redactarea textului; Brian Lax, pentru desfășurarea procesului; și Sara Bershtel și Anne Collins, pentru sugestiile editoriale care au clarificat diverse argumente și au redus din repetiții. Sara și Anne — împreună cu Ravi Mirchandani și cu agentul și prietenul meu de-o viață, Michael Levine — s-au dedicat cărții înainte de a ști cum avea să arate rezultatul final, un act de credință care m-a ajutat să mi-l susțin pe al meu.

Și pentru că a venit vorba despre acte de credință, nu pot încheia fără să o menționez pe Zsuzsanna Zsohar, care se afla la Utrecht când a început totul și care, ca întotdeauna, a ascultat fiecare cuvânt și a îmbunătățit totul. Această carte îi este dedicată.

Introducere

După paradis

Vizitez un prieten care și-a pierdut soția în urmă cu șase luni. E fragil, dar grozav de vigilent. Scaunul pe care obișnuia să stea soția lui este în continuare la locul său, vizavi de al lui. Camera este așa cum a aranjat-o ea. I-am dus un tort de la o cafenea la care obișnuiau să meargă împreună pe când o curta. Mănâncă o felie, cu poftă. Când îl întreb cum mai merg lucrurile, se uită pe fereastră și spune încet:

— Dacă aș putea măcar să cred că am s-o revăd...

Nu știu ce să zic, așa că rămânem amândoi tăcuți. Am venit să-l consolez sau măcar să-l alin, dar nu pot. Pentru a înțelege consolarea, trebuie să începi cu momentele când este imposibil lucrul ăsta.

A consola. Vine de la latinescul *consolor* — a găsi mângâiere împreună. Consolarea este ceea ce facem (sau încercăm să facem) atunci când împărtășim suferința celui alt sau încercăm să o îndurăm pe a noastră. Ceea ce căutăm este o modalitate de a merge mai departe, de a ne continua drumul, de a ne redobândi convingerea că viața merită trăită.

Dar aici, în acest moment pe care îl petrec cu vechiul meu prieten, îmi amintesc cât de dificil este acest lucru. El pur și simplu nu poate fi consolată. Refuză să

creadă că ar putea trăi fără ea. Încercarea de a-l consola ne poartă pe amândoi la limitele limbajului, astfel încât cuvintele pier. Durerea lui este o singurătate profundă care nu poate fi împărtășită. În adâncurile ei nu e loc pentru speranță.

Acest moment dezvăluie și cum este să trăiești în aceste vremuri de după paradis. Milenii la rând, oamenii au crezut că îi vor revedea pe cei dragi în viața de apoi. Și-au imaginat-o plină de viață, iar marii artiști au descris-o: nori, îngeri, harpe cerești, abundență nesfârșită, eliberare de trudă și boală — dar, mai presus de orice, întâlnirea, pentru totdeauna de data asta, cu cei dragi.

Paradisul a fost forma pe care speranța a luat-o vreme de mii de ani, însă ceea ce Shakespeare spunea despre moarte este valabil și în cazul paradisului: este tărâmul de unde nimeni nu se întoarce. În secolul al XVI-lea, europenii au început a bănuși că nu a existat nicicând un asemenea tărâm. Acum, în secolul XXI, necredința stăpânește inimile și mințile multora, deși nu ale tuturor celor pe care îi cunosc. Ceea ce a dezlănțuit această necredință, printre multe alte forțe, a fost un ideal al adevărului. Dacă vechiul meu prieten ar fi cedat propriei năzuințe de a crede, ar fi simțit că s-a trădat pe sine.

În acest punct ne aflăm astăzi, moștenitori atât ai tradițiilor de consolare, cât și ai secolelor de revoltă împotriva lor. În ce consolări mai putem crede?

Astăzi, cuvântul și-a pierdut semnificațiile înrădăcinate cândva în tradițiile religioase. În aceste vremuri, premiul de consolare este unul pe care nu ți-ai dori să-l câștigi. O cultură care urmărește succesul nu acordă prea multă atenție eșecului, pierderii sau morții. Consolarea e pentru învinși.

Consolarea era cândva un subiect filosofic, deoarece filosofia era înțeleasă ca fiind disciplina care ne învăța cum să trăim și să murim. *Consolatio* era un gen în sine în tradițiile stoice ale Antichității. Cicero a fost un maestru al artei. Seneca a scris trei epistole celebre pentru consolarea văduvelor îndurerate. Marcus Aurelius, împăratul roman, și-a scris *Meditațiile (Gânduri către sine însuși)* în primul rând pentru propria-i consolare. Un senator roman, Boethius, a scris *Consolarea Filosofiei* în timp ce se afla în detenție, în mâinile unui rege barbar, în așteptarea unei condamnări la moarte, fiind executat în anul 524 d.Hr. Aceste texte se folosesc în continuare la cursurile de științe umaniste pentru studenți, însă filosofia academică nu le mai ia în calcul.

Consolarea și-a pierdut și cadrul instituțional. Bisericele, sinagogile și moscheile, unde ne consolam cândva unii pe alții în cadrul unor ritualuri colective de durere și jale, s-au golit. Dacă avem nevoie de ajutor în vremuri de suferință, îl căutăm singuri, unul de la altul și la terapeuți profesioniști. Ei tratează suferința noastră ca pe o boală de care trebuie să ne vindecăm.

Cu toate acestea, când suferința ajunge să fie percepută ca o boală care are un remediu, ceva se pierde. Tradițiile religioase de consolare reușeau să amplaseze suferința individuală într-un cadru mai larg și să ofere unei persoane îndurerate o relatare despre locul în care o viață individuală se integrează într-un plan cosmic sau divin.

În acest cadru mai larg marile limbaje de consolare ofereau speranță. Astfel de cadre ne sunt disponibile și acum: Dumnezeu evreu, care cere ascultare, dar al cărui legământ cu poporul său promite că ne va proteja;

Dumnezeul creștin, care a iubit atât de mult lumea, încât și-a sacrificat propriul fiu și ne-a oferit speranța vieții veșnice; stoicii clasici romani, care promiteau că viața ne va afecta mai puțin dacă vom învăța cum să renunțăm la deșertăciunea dorințelor umane. Mai influentă este astăzi tradiția ce prinde contur în opera lui Montaigne și a lui Hume, care au pus la îndoială faptul că am putea discerne vreodată un sens semnificativ al suferinței noastre. Acești gânditori au dat glas și unei convingeri înflăcărate potrivit căreia credința religioasă a ratat cea mai importantă sursă de consolare din câte există. Sensul vieții nu se găsea în promisiunea paradisiului, nici în controlarea poftelor, ci în a trăi din plin fiecare zi. A fi consolată însemna, pur și simplu, să iubești viața așa cum este, aici și acum.

Atât cei din vechime, cât și cei de astăzi împărtășesc un sentiment al tragicului. Și unii, și ceilalți au acceptat că anumite pierderi sunt iremediabile; că sunt experiențe în urma cărora nu ne putem recupera pe deplin; că unele cicatrici se vindecă, dar nu dispar. În vremurile noastre, provocarea consolării este să suportăm tragedia, chiar și atunci când nu reușim a-i găsi un sens și continuăm să sperăm.

În ziua de azi, ca să trăiești în speranță, poate fi nevoie de un anumit scepticism salvator în fața bombardamentului cu știri catastrofale cu care ne asaltează fiecare portal mediatic. În 1783, când Marea Britanie tocmai își pierduse coloniile americane, iar afacerile publice erau cuprinse de frământări, James Boswell l-a întrebat pe Samuel Johnson dacă „turbulențele” din viața publică „nu v-au supărat un pic, domnule”. Johnson a reacționat în cel mai admirabil și mai indiferent mod cu putință:

„Nu se poate, domnule. Afacerile publice nu supără pe nimeni, domnule. Nu am dormit niciodată cu o oră mai puțin și nici nu am mâncat cu vreun gram mai puțină carne“.

Astăzi, putem considera acest lucru ca pe o cerință de a păstra o anumită stăpânire de sine sceptică în fața relatărilor care ne invadează conștiința și reflectă vremurile în care trăim. Dacă în 1783 nu-ți permiteai să-ți irosești somnul din cauza pierderii Americii, în ziua de azi ar fi imposibil să renunțăm la rezistență în fața valului de comentarii publice care prezic sfârșitul catastrofal al mediului înconjurător, colapsul democratic sau un viitor distrus de noi molime. Niciuna dintre aceste provocări, oricât de îngrozitoare ar părea, nu este mai ușor de depășit dacă o considerăm a fi fără precedent. În această carte vom întâlni bărbați și femei care au trăit vremuri străbătute de ciumă, de prăbușirea libertății republicane, de campanii de exterminare în masă, de ocupare inamică și înfrângeri militare catastrofale. Poveștile lor situează timpurile noastre în context și ne permit să ne inspirăm din luciditatea lor. A ne vedea pe noi înșine în lumina istoriei înseamnă să restabilim legătura cu consolările strămoșilor noștri și să descoperim în ce măsură ne apropiem de experiența lor.

Vom fi uimiți când vom reuși asta. Am putea presupune că textele religioase — Iov, *Psalmii*, *Epistolele* Apostolului Pavel, *Paradiso* al lui Dante — ne sunt inaccesibile dacă nu împărtășim credința care le-a inspirat. Dar de ce ar trebui să ne supunem unui test de credință înainte de a putea obține consolare din texte religioase? Promisiunea religioasă a izbăvirii și a mântuirii ne-ar

putea fi inaccesibilă, dar nu și consolarea provenind din înțelegerea pe care acele texte religioase ne-o pot oferi pentru momentele noastre de disperare. *Psalmii* se numără printre cele mai elocvente texte, în orice limbă ar fi scrise, despre ce înseamnă să te simți îndurerat, singur și pierdut. Conțin descrieri de neuitat ale disperării, precum și viziuni exaltate ale speranței. Încă putem răspunde promisiunii lor de speranță, deoarece *Psalmii* recunosc pentru ce avem nevoie de speranță. Acesta este și motivul pentru care, chiar și în clipa asta, cineva, undeva, într-o cameră de hotel, ia în mână Biblia și citește *Psalmii*, și pentru care — așa cum eu am descoperit la festivalul coral din Utrecht, unde a început acest proiect, când muzica și cuvintele s-au împreunat — ei susțin o promisiune de speranță ce face ca necredința noastră să fie într-un fel irelevantă.

Consolarea este un act de solidaritate în spațiu — a fi alături de cei îndurerați, a ajuta un prieten să depășească un moment dificil; dar este și un act de solidaritate în timp — amintirea celor morți și căutarea unor semnificații ale cuvintelor pe care le-au lăsat în urmă.

A ne simți apropiați de psalmiști, de Iov, de Sfântul Pavel, de Boethius, de Dante și de Montaigne, de personalități moderne, precum Camus, a ne simți emoțiile exprimate în muzica lui Mahler înseamnă să simțim că nu suntem abandonați în prezent. Aceste opere ne ajută să găsim cuvinte pentru ceea ce nu poate fi exprimat în cuvinte, pentru experiențe de izolare care ne închid în tăcere.

Încă mai putem auzi aceste voci din trecut datorită lanțurilor de semnificații păstrate de-a lungul a mii de

ani. La șapte sute de ani după ce Boethius s-a consolat imaginându-și o înțeleaptă Doamnă Filosofia care l-a vizitat în închisoare, Dante, exilat din Florența natală, a citit *Consolarea* lui Boethius și a fost inspirat să-și imagineze o călătorie, tot în compania unei doamne înțelepte, din infern, prin purgatoriu, până în paradis. O mie de ani mai târziu, în vara anului 1944, un tânăr chimist italian umbla agale prin Auschwitz împreună cu un coleg, și el prizonier. În timp ce mergeau, italianul și-a amintit dintr-odată cuvintele lui Dante:

Noi fii suntem ai nobilei semințe
și nu născuți spre trai de dobitoc,
ci-onoare să cătăm și cunoștințe!¹

Așa se transmite limbajul consolării — de la Boethius la Dante, de la Dante la Primo Levi — ființe umane aflate în situații extreme, inspirându-se unele de la altele de-a lungul unui mileniu. Această solidaritate în timp este esența consolării pe care cartea de față speră să o facă, încă o dată, accesibilă.

În afară de consolare, există multe alte cuvinte pe care le folosim atunci când ne confruntăm cu pierderea și durerea.

Putem fi mângâiați fără a fi consolați, după cum putem fi consolați fără a fi mângâiați. Mângâierea e trecătoare; consolarea este durabilă. Mângâierea este fizică; consolarea este propozițională. Consolarea argumentează

¹ Dante, *Divina comedie*, în traducerea lui George Coșbuc, ediție îngrijită și comentată de Ramiro Ortiz, Polirom, Iași: 2000, *Infernul* XXVII, 118, p. 227 (N.t.).